

Ovanliga nattvardsfiranden i Karl XII:s armé

DAVID GUDMUNDSSON

David Gudmundsson är doktorand i kyrkohistoria vid Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet. Hans avhandlingsprojekt handlar om predikan och bön i den svenska armén under perioden 1611 till 1721. Han har publicerat ett flertal artiklar i ämnet i Kyrkohistorisk årskrift (2006, 2011), Svensk Teologisk Kvartalskrift (87:1, 2011), Religionsvetenskaplig internettidskrift (2011) och Karolinska förbundets årsbok (2011).

Nattvarden var en viktig del av det religiösa livet i det tidigmoderna Sverige. Från kyrkans och statsmaktens sida markerades detta i 1686 års kyrkolag, som stadgade att folket ofta eller åtminstone tre till fyra gånger per år skulle ta del av nattvarden.¹ I praktiken tog många del av sakramentet mer sällan än så, i vissa fall endast till påsk. Men folket tillmätte nattvarden en mycket stor betydelse – så stor, att överdriven respekt för sakramentet rent av kan ha avhållit folk från att gå till nattvarden, menar vissa forskare.² Nattvardsfirandet vid denna tid har tidigare belysts ur flera aspekter, inte minst ur liturgihistoriska perspektiv.³ I denna artikel står nattvarens mindre uppmärksammade funktion vid konversioner i centrum. Utifrån brev skrivna av personer vid den karolinska armén under 1700-talets första decennium, diskuteras några fall där nattvarden spelat en roll vid övergångar mellan de

lutherska och romersk-katolska kyrkorna, och vad detta kan säga om tidens lutherdom.⁴

Tre bilder av karolinsk nattvard

Nattvardsfirandet i Karl XII:s armé kan inledningsvis illustreras av tre bilder hämtade från konstens värld. En första bild ger oss, bokstavigt talat, Gustaf Cederströms målning ”Regementets kalk” från 1901: knäböjande karoliner framför en fältpräst med nattvardsbrödet i hand, någonstans på den vindpinade ryska stäppen. En andra, poetisk bild återfinns i Carl Snoilskys samtida dikt, även den med namnet ”Regementets kalk” (ur *Samlade dikter*, 1903–04). Dikten handlar om hur regementspredikanten Georg Nothman efter sin ryska fångenskap återbördar Västmanlands regementes nattvardskärl, som han grävt ner efter slaget vid Poltava. Efter kriget minns predikanten och översten tillsammans stunden före slaget: ”Som du jag minns den juninatt, när kalken regementets skatt, jag fyllde sista gången. När den gick kring med tröstens ord, en trumma var mitt altarbord, och ryssarnas revelj var orgelsången.” En tredje, litterär bild återfinns i Verner von Heidenstams novell ”En snygg vit skjorta” (ur *Karolinerna*, 1897–98),

¹ *1686 års kyrkolag*, utgiven av Samfundet Pro Fide et Christianismo med inledning av Gabriel Thulin (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1936), 32 (cap. XI, §I).

² Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige* (Lund: Nordic Academic Press, 2002), 142-143.

³ Två exempel: David Lindquist, *Nattvarden i svenskt kultliv. En liturgihistorisk studie* (Lund: Gleerups förlag, 1947); Åke Andrén, *Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1954).

⁴ Artikelnen är ursprungligen ett föredrag som hölls på LUKA-dagen den 13 mars 2013 på CTR i Lund, som hade temat ”Nattvard i specialfall”. (LUKA: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv.)

där regementspredikanten Rabenius ger nattvarden till den döende soldaten Bengt Geting, som fått en pik genom bröstet utanför Vepriks murar och vars sista önskan är att få bli buren in i striden igen av sina kamrater.⁵

Bakom den historieromantiska bilden i Cederströms, Snoilskys och Heidenstams verk ligger krigets bistra verklighet: svåra umbäranden, militär disciplin, sträng kyrkotukt. Fältlivet var hårt. Den strikt reglerade militära själavården anses allmänt ha bidragit till den karolinska arméns effektivitet. I min mening inte främst genom en synnerligen krigisk förkunnelse, så som den gärna beskrivits, utan genom en förkunnelse som inte skilde sig så mycket från tidens vanliga. För det kyrkliga livet i fält skilde sig till sin grundläggande natur inte allt för mycket från det soldaterna var vana vid hemifrån. Detta innebär inte att skönmåla någonting. Men predikningar, böner och psalmer, hölls, bads och sjöngs i stor utsträckning på samma sätt som i hemlandet.⁶

Det samma gällde nattvardsfirandet i fält, som föregicks av katekesförhör och skriftermål, åtminstone vanligtvis. Förutsåg man ett fältslag, beordrades trupperna att ta emot nattvarden så fort tillfälle gavs, helst tätt inpå striden. Många karolinska dagböcker ger oss exempel på *när* men mindre sällan *hur* nattvard firades i den svenska armén. Bristen på utförliga vittnesmål pekar väl snarast på nattvarens naturliga plats också i fältlivet.

Men idag är det inte vardagen, söndagen eller striden vi ska tala om, utan om nattvard i specialfall, och två ovanliga nattvardsfiranden i den svenska armén, först ett katolskt i hemlighet och sedan ett lutherskt på latin.

Katolsk nattvard i hemlighet

Under det stora nordiska krigets polska fälttåg, det vill säga några år in på 1700-talets första de-

cennium, kom de svenska trupperna ofta i kontakt med icke-lutherska trosbekännare, i första hand polska romersk-katoliker. Förhållandet mellan lutherska svenskar och katolska polacker präglades ofta av tolerans. Kriget betraktades inte i första hand som ett religionskrig. Flera svenska präster besökte kloster; man samtalade med munkar och jesuiter. Men naturligtvis uppstod slitningar. Inte minst orsakade giftermål över konfessionsgränserna problem. Det hände att svenska soldater gifte sig med katolska kvinnor och att svenska par lät sig vigas av en katolsk präst.⁷

Mycket allvarligt såg man naturligtvis på de fall då svenskar konverterade till den romersk-katolska kyrkan. Exempelvis sägs en svensk soldathustru ha förmåtts övergå till den romerska kyrkan av jesuiter i Thorn år 1703.⁸ Tre år senare kunde fältprästen Lorentz Hagen vid Livregementet till häst, i ett brev till fältkonsistoriet (som närmast kan liknas vid ett domkapitel som beslutade i kyrkliga ärenden i fält) berätta om ett sådant fall. Ett av hans anförtrödda får, skriver Hagen, hade bortrövats av en ulv som smugit sig in i fårahuset. ”Ulven” i fråga var en jesuit vid namn Gregorius Mitzschal, som kallats till det svenska lägret för att besöka två katolska drängar som blivit sjuka. Mitzschal hade vid dessa sjukbesök lyckats omvända en svensk dräng ”af vår Religion”, som Hagen skriver. Han beskriver utförligt hur detta gick till:

Kommandes han hemligt til samma gässe trenne dagar efter hwar andra, under det sken som besökte han een siuk Marcketenter af hans lära, låckandes och tubbandes honom så längst til dess han af oförstånd och mäst i hufwudyra låf willia blifwa Catholik, medan och hans moder och några släktingar sådana warit. Därpå har P. Gregorius Mitzschal kommit d. 11 junij såsom een Tiuf om nattena, okallat, allom otilsportd, hemligen, föränn Reveille blifwit slagit, och smugit sig in i tältet til poiken och honom tå fullkommel. til af fall

⁵ Den 7 januari 1709 misslyckades ett svenskt stormningsförsök mot staden Veprik i Ukraina, med stora förluster som följd. Dagen därpå kapitulerade den ryska garnisonen efter förhandlingar.

⁶ David Gudmundsson, ”The Consolation of Soldiers. Religious life in the Swedish army during the Great Northern War”, i *Scandinavian Journal of History* (2013, under publicering).

⁷ Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850* (Hedemora: Gidlunds förlag, 2008), 126-130.

⁸ Harald Tigerström, ”Karl XII:s fältkonsistorium. Ett märkligt avsnitt ur de svenska domkapitlens historia”, 88-94 i *Karolinska förbundets årsbok* (1955), 93.

förledt gifwandes honom därpå efter sitt wijs och sätt altarens Sacramente.⁹

Hagens berättelse innehåller stereotypa beskrivningar av jesuiten, dennes lockande och tubbande och hur han som en tjuv om natten förledde den huvudsvage drängen att kommunicera på sitt vis. Även långt efter att möjligheten av en rekatalisering av Sverige försvunnit, när inte ens krigspropagandan och än mindre fältpredikningarna sysselsatte sig med ”den papistiska faran”, och trots de faktiska kontakterna mellan svenskar och jesuiter, levde nidsbilden av jesuiten kvar och fortlevde som vi vet långt fram i tiden.

Mitzschal upptäcktes alltså och sattes i arrest. Lorentz Hagen krävde hårda repressalier. Om anhängarna av den evangeliska läran inte kunde gå säkra för ”det påviska oket” ens under den svenske kungens närvaro, ja inte ens de som var i hans egen tjänst, hur skulle det då gå med dem som blev kvar när man avmarscherat? undrade Hagen.¹⁰

Hur historien slutade för jesuiten Mitzschal är inte känt. Även den omvända drängens vidare öden är okända, men då han här snarast betraktades som ett brottsoffer lär han inte ha straffats. Trots dessa luckor i berättelsens upplösning är den fängslande. Och trots att händelsen utspelades i tysthet, eller kanske just därför, erbjuder den en god portion dramatik. Slutligen visar den att den religiösa kontrollens finmaskiga nät hade revor, men att man gjorde sitt bästa för att sy ihop dem.

Detta var det första ovanliga nattvardsfirandet, ett katolskt sådant hållet i hemlighet i ett tält i utkanten av Livregementets fältläger, natten till den 11 juni 1706.

Luthersk nattvard på latin

Omvänt mot det fall vi nyss hört om, ansågs det naturligtvis vara en stor händelse när en katolik konverterade till den evangeliska läran. I april 1705 skrev regementspredikanten Johannes Bodin vid Östgöta kavalleriregemente till fältkonsi-

storiets i ett sådant ärende. Regementschefen, överste Bonde, hade i sin tjänst en man som var född i Königsberg, som son till en luthersk präst. Vid tretton års ålder hade han tagit tjänst hos en polsk adelsman och strax därefter kommit till jesuiterna i Bromberg (Bydgoszcz) där han ska ha dels lockats, dels nödgats att anta ”den papistiska läran”. Vi känner igen lockandet och pockandet från den förra berättelsen. Tillsammans med en annan man, som var född jude men som tio år tidigare döpts och undervisats i den papistiska läran, önskade han nu övergå till den evangeliska läran. Men nu får Bodin bekymmer. Han skriver:

Bägge dessa äro genom guds andas uplysning, sedan dhe en tijd warit under min ringa och enfaldiga information, komma till vår rena Evangeliska läras kunskap, så att dhe nu af guds ord öfverwundna finna i sina egna sinnen och samweten dhen papistiska läran wara med många willfarelser, samt åstunda fördänsull på det högsta att blifwa lemmar och ledamöter i dhen Christna Evangeliska församlingen. Hwarför har iag inte kunnat med mindre iag skolat högwördige Hr Superintendenten samt Venerando Consistorio aula et Castrensi [fältkonsistoriet] detta tillkänna gifwa med ödmiuk förfrågan hur iag skall nu med dessa personer procedera och huru och på hwad sätt dessa skola i vår församling såsom ledamöter antagas, efter iag finner hwarken i kyrkiolagen eller handboken några wissa ceremonier i sådana fall wara förskrefne.¹¹

Hade saken gällt odöpta, hade det inte varit något problem. Handboken innehöll anvisningar för dop av ”judar, turkar, morianer och hedningar”, som det hette.¹² Men nu var det inte fråga om dop, båda männen var redan döpta. I det här aktuella fallet fann Bodin ingen vägledning i böckerna. Vad Bodin fick till svar på sin fråga om hur konvertiterna skulle upptas i församlingen vet jag inte. Däremot visar två andra fall hur ärenden som dessa kunde hanteras.

¹¹ RA, Acta ecclesiastica, vol. 159: Johannes Bodin t. fältkonsistoriet, Lopenno 26/4 1705.

¹² *Handbok, ther vti är författat, huruledes gudztiensten, med christelige ceremonier och kyrckioseder, vti våra svenska församlingar skal blifwa hållen och förhandlad* (Stockholm, 1693).

⁹ Riksarkivet (RA), Acta ecclesiastica, vol. 159: Lorentz Hagen t. fältkonsistoriet, Bressei 16/6 1706.

¹⁰ Hagens inställning visas även av ett likartat fall som lyfts fram av Maria Sjöberg. Sjöberg, 129-130.

Om det första vittnar Michael Eneman, i ett brev till sin blivande svärfar Olof Rudbeck d.y. från våren 1708. Eneman var då notarie i fältkonsistoriet, men är mest känd för sin senare resa i Orienten som han beskrev i en reseskildring som sedan trycktes. Eneman berättar i brevet om en son till en fältherre av den framstående katolska ätten Lubomirski, som redan före sin födelse hade lovats till den kyrkliga banan av sin far. Som vuxen sändes han som missionär till Kina, där han vistades i tolv år. Han kom tillbaka till Polen just vid den tid den svenska armén var där. Han hade då fått tillfälle att söka sig till den evangeliska kyrkan, vilket han ”en lång tid åstundat och längtat efter”, skriver Eneman. Den 15 april 1708 gjorde Lubomirski sin evangeliska bekännelse inför fältkonsistoriet. Han fick därefter 500 riksdaler av kungen själv (en anseelig summa) jämte höga belopp från andra dignitärer innan han reste till Riga för vidare färd mot Stockholm och Uppsala.¹³

Enemans skildring stannar vid Lubomirskis bekännelse till den evangeliska läran. Hur en konversion fullbordades, ger ytterligare ett fall oss vidare upplysning om. Det genom fältsuperintendenten Petrus Malmberg, som i ett brev till ärkebiskop Eric Benzelius sommaren 1705 skriver följande:

I förleden tisdag afsade en Italensk förste Fridericus Masserani wid namn, med en Bernhardiner munck, här uti fält consistorium, then Romerska Catholiska wilfarande läran, och med stoor fågnad emottog wår Evangeliska religion, som ock i dag styrckte sin troo med then heliga nattwardens begående, hwilken ock iag här uti Ravitz lutherska kyrckio på latin förrättade, efter the eij annat språk, bättre bekant, mächtige woro.¹⁴

Upptagandet i den evangeliska kyrkan har alltså bestått av två moment. Först ett avsägande av den romersk-katolska läran inför fältkonsistoriet, det känner vi igen från Lubomirskis fall, och se-

¹³ Michael Eneman t. Olof Rudbeck d.y., Radoscowitz i Vitryssland 12/5 1708. Tryckt i: ”Michael Eneman till Olof Rudbeck d.y. 1707–1709”, 18–78 i *Swenska biblioteket del 5* (red. C.C. Gjørwell; Stockholm, 1761), 51–52.

¹⁴ Linköpings stiftsbibliotek (LSB), Br. 9, vol. 2, nr. 90: Petrus Malmberg t. Eric Benzelius, Ravitz 25/7 1705.

dan genom deltagande i ett evangeliskt nattvardsfirande, som genomfördes på latin!

Detta kan inte ha hört till vanligheterna. Det säger oss om inte annat det faktum att Malmberg såg sig föranledd att motivera sitt förfarande för ärkebiskop Benzelius.¹⁵ Och motiveringen är intressant. Skälet till att latin användes var att fursten och munken skulle förstå vad som sades och inte förstod andra språk (här avsågs väl svenska och tyska). För Malmberg var det centrala att kommunikanterna förstod språket. Troligen ser vi här ett uttryck för en protestantisk, didaktisk inställning till kyrkoceremonierna.

Latinet vållade säkerligen inte Malmberg själv några större bekymmer. Likt alla skolpojkar under 1600-talet hade Malmberg gjort sina första lärospån i bland andra Vossius *Elementa rhetorica* och Hafenreffers *Compendium doctrinae coelestis*. Latin var något som alla de som fick en utbildning på 1600-talet lärde sig. Att tala ett gott latin kanske inte var något alla behärskade, men en belysande inblick i latinets ställning under det föregående seklet har vi fått av fransmannen Charles Ogier, som ger oss anledning att göra en kort exkurs.

På väg från Stockholm till Kopparberg, vintern 1635, tappade Ogiers slädförare kontakten med de andra ekipagen i följet och körde vilse. De uppsökte då en prästgård, vars folk först efter stor tvekan öppnade för dem. Kyrkoherden hämtades och kom in med allvarlig uppsyn och ”gravitetiska steg” och betraktade sin gäst. Ogier hälsade på honom och frågade om han talade latin, varpå prästen svarade *Quidni?* – varför inte? (eller, varför skulle jag inte göra det?). ”Aldrig har jag hört ett angenämare ord”, skriver Ogier, som sedan satt uppe och talade med kyrkoherden och en besökande läkare till långt in på natten.¹⁶

¹⁵ Förfarandet var troligen inte unikt, men det är svårt att finna liknande vittnesmål i samtida källor och litteratur. Man finner t.ex. inget liknande i Sven Baelters *Historiska anmärkningar om kyrkoceremonierna, så wäl wid den offentliga gudstjensten, som andra tillfällen hos de första christna, och i Swea rike; i synnerhet efter reformationen til närwarande tid*, från 1762.

¹⁶ *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–35*, från latinets med inledning och noter utgiven av Sigurd Hallberg (Stockholm: P.A. Norstedt & söner, 1914), 59–61.

Tillbaka till Malmberg i Ravitz. Vi vet inte hur nattvardsfirandet gick till i detalj. Men Malmberg har, om nu hela nattvardsgudstjänsten firats på latin, inte själv behövt översätta hela handbokens ordning. I stort sett allt fanns ju på latin: *Kyrie, Gloria, Credo*, prefation (nedtonad i 1695 års psalmbok) med *Sursum corda*, instiftelseord, *Sanctus, Pater Noster* och *Agnus Dei*. För eventuella textläsningar fanns latinsk bibel. Möjligtvis behövde Malmberg översätta en syndabekännelse med avlösning, vilket knappast vore allt för svårt. Om gudstjänsten föregåtts av bikt behövdes inte det heller. Ett alternativ är att Malmberg använt sig av sjukkommunionen. Ett annat att han kortat nattvardsgudstjänsten avsevärt, så att sakramentsfirandet bara bestod av instiftelseord, *Pater Noster*, kommunionen samt en avslutning. Slutligen är det inte helt orimligt att tänka sig att man faktiskt frångått handboken något. Vi talar nu förvisso om det som brukar kallas enhetskyrkans tid, några år efter att de nya kyrkliga böckerna utfärdats (kyrkolag 1686, handbok 1693, psalmbok 1695). Likväl bör vi nog tänka oss att man inte alltid följde föreskrifterna alldeles exakt.¹⁷

Tre avslutande reflexioner

Vad vi nu hört om denna lutherska nattvard på latin, ger anledning till tre korta, avslutande reflexioner. Först den att 1600- och 1700-talens lutherdom kanske var mer anpassningsbar än vi stundom tänker oss. Den så kallade enhetskyrkan präglades inte alltid av enhet, inte ens efter de nya böckernas införande, åtminstone inte i betydelsen likformighet.¹⁸ Vanligtvis höll man naturligtvis på formerna, men dessa kunde i viss mån

anpassas. Form behöver förresten inte utesluta fromhet, som andra forskare har påpekat.¹⁹

En andra reflexion rör det svenska språkets ställning, som inte hotades av att man firade nattvardsgudstjänst på latin vid det svenska fält- högkvarteret. Den svenska armén var liksom riket i helhet mångspråkig. Svenskan dominerade och gynnades men det predikades också på finska, tyska och baltiska språk. Och latin var ännu och långt framgent kyrkans språk även i Sverige. Dessutom hörde det till ett lands prydning att dess företrädare talade ett gott latin.²⁰

Slutligen påminns vi om brevets stora värde som historisk källa. De karolinska dagböckerna utgör på många sätt ett utomordentligt historiskt källmaterial. Men ibland är de allt för tomma på dels känslor och åsikter, dels uppgifter om det vardagliga liv deras författare levde. Då är breven, även de mer officiella, ofta både personligare och innehållsrikare. Brev som refererats här har återfunnits på Riksarkivet och Linköpings stiftsbibliotek. De är många gånger fyllda av redogörelser för både små och stora händelser i den karolinska armén, till exempel om ett katolskt nattvardsfirande i hemlighet och ett lutherskt på latin.

¹⁷ Jag vill rikta ett varmt tack till docent Christer Pahlmblad samt deltagarna i LUKA-dagen den 13 mars 2013 för värdefulla kommentarer på detta stycke.

¹⁸ Ett exempel på de skiftande bruken i riket ger Tyska församlingen i Göteborg, där svensk liturgisk ordning infördes fullständigt först 1718. *Göteborgs stifts herdaminne 1620–1999. 1, Domprosteriets kontrakt*, av Anders Jarlert i samarbete med Bengt O.T. Sjögren och Ann-Britt Johansson (Göteborg: Tre böcker, 2010), 156.

¹⁹ För en omprövning av den lutherska ortodoxin, se Anders Jarlert, ”Den missförstådda ortodoxin”, 29–43 i *Kyrkohistoriska omvärderingar. Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. Ny följd 7* (red. Samuel Rubenson & Anders Jarlert; Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, 2005).

²⁰ Däremot skulle knappast danska tolereras i armén. Man kunde till exempel medföra en psalm- och andaktsbok av danskt ursprung i fält, som Thomas Kingos *Andelige Siunge-Chor*, men i så fall i svensk översättning, även om det borde ha gått ganska bra att förstå en dansk text. David Gudmundsson, ”’Poltavaboken’ – en unik proveniens?”, 202–203 i *Kyrkohistorisk årsskrift* (2011).

Summary

In this article on "Uncustomary Communion in the army of Charles XII", I discuss the role of Holy Communion in conversions between the Lutheran and Roman Catholic churches during the Great Northern War. One case is found in a letter from a Swedish chaplain to the field consistory (that decided in ecclesiastical matters in the army) from 1706. The chaplain tells of a Jesuit who sneaked into the camp of a Swedish regiment, persuaded a Swedish hand to convert to the Catholic Church and gave the hand Holy Communion according to Roman Catholic rite. A 1705 letter from the Swedish field superintendent to the archbishop of Uppsala reported a conversion from the Roman Catholic Church to Lutheranism. An Italian prince and a Benedictine monk converted by first renouncing the Catholic faith before the field consistory. They then participated in a Lutheran service in which they received Holy Communion. This service was held in Latin, to ensure that the converts understood what was said. Their participation in Holy Communion was held as confirmation of their conversion. Three concluding observations are offered. Firstly, that early 18th-century Lutheranism was more adaptable than often stated. Secondly, that it was a multilingual culture in which Latin was not regarded as a threat. Finally, these cases show the great value of letters as historical sources.